

АНТИЧНОСТТА ОТВЪД АНТИЧНОСТТА

Снимка: Стефан Стефанов
Худ. оформление: Таня Дечева, Николай Генов

БОЛЕСТТА КАТО ПРОКЛЯТИЕ ИЛИ ПЪТЯТ НА ЕДИН

МЕДИЦИНСКИ ТЕРМИН

Калина Юлиева Босева

СУ „Св. Климент Охридски“

От древността у човека е вкоренено убеждението, че невидимото зло на болестите и особено на епидемиите, които с един удар погубват стотици, са божествено наказание. Като проследим термина *ignis sacer* през вековете, установяваме, че под това име има арсенал от болести, с който богове и светци са поразявали хората. Заедно с опитите да бъдат разгадани и лекувани тези заболявания, съществува и едва доловим пласт суеверие, неизказан морален заряд, който превръща имената им в проклетия срещу достойните за наказание. При превод винаги трябва да разследваме какво точно се крие зад този термин в различните векове, автори и дори в отделните пасажи.

Ключови думи: *Ignis sacer*; *ignis sancti Antonii*; средновековна медицинска литература; латинска медицинска терминология

In the past, the invisible evil of a deadly epidemic was always explained and justified with a divine intervention. It was either revenge by some angered deity, or, in Christian times, a just punishment for the ever sinning mankind. Following the term “*ignis sacer*” across the ages, we discover that, along with the attempts at medical treatment for the multiple diseases known under this name, there is a coexisting superstitious layer. The term carries a subtle moral charge and easily becomes a curse against all those worthy of punishment. When translating we need to investigate precisely what stands behind this term in each given century, author and even passage.

Keywords: *Ignis sacer*; *ignis sancti Antonii*; Medieval medical literature Latin medical terms

Ignis sacer не е просто медицински термин, който дава име на конкретна болест – зад него стои арсенал от злини, пред които човекът се е чувствал безсилен. Това понятие започва своя път като наметало от богобоязън, което покрива онези необясними състояния със сходна симптоматика, в които сякаш божествената ръка се протяга, за да ни жегне с пламъка на гнева си. За да разберем от какво е изтъкано това наметало, ще разгледаме семантиката на думата *sacer*, а за да го повдигнем и да видим какво се е спотайвало под него през вековете, ще проследим как са идентифицирани симптомите на *ignis sacer* в литературата. Ще покажем, че този термин не може да се превежда по

един и същи начин през целия период на неговото развитие и идентификация на заболяването е възможна само ако коментираме даден автор и дори конкретен пасаж.

Преди да се съсредоточим върху фразата *ignis sacer*, нека да започнем с елементите ѝ. *Sacer* в класическия латински означава всяко нещо, което се намира извън областта на *profanum* – предмет, терен или живо същество, собственост на божество. Тоест *свещен, свят, божествен* и характеризира предмети, свързани с богослужението (Fest, XVII, р. 798). Оттам преминава в средновековната латиноезична християнска литература, за да означава свързаност с божественото начало и произход от Бога. Но това почти техническо и като цяло положително значение на думата се оформя едва след Царския период (VIII–VI в. пр. Хр.), когато се строят първите храмове (Fowler 1911: 57). По-рано идеята за божествена собственост над вещи, сгради и земи не е достатъчно развита и думата е имала по-широк и донякъде отрицателен смисъл. Едно от най-ранните наказания в римското криминално право е някой да бъде обявен за *sacer* – *такъв, който е нарушил свещените закони и е отреден за божествено наказание*. (Bennett 1930: 5) Още през IV в. пр. Хр. според Законите на дванайсетте таблици, ако патрон измами клиент, се осъжда да бъде свещен – „*Patronus si clienti fraudem faxit, sacer esto*“ (XII tab., VIII. 21, Serv. ad Aen. 6, 609). И у Ливий този, който навреди на някого, трябва да бъде обявен за свещен „*sacrum sanciri*“ (Liv. III, 55). Според Фаулър (Fowler 1911: 58) *sacer esto* е проклятие, а *homo sacer* е онзи, върху когото пада то, отхвърлен от обществото, т.е. *опасен, лош, безбожен*. Валерий Флак съобщава, че осъденият от народа се обявява за *свещен*. Не е благочестиво той да бъде принасян в жертва, но ако някой го убие, няма да бъде съден, откъдето произлиза обичаят *зли и безчестни хора да се наричат свещени* „*Homo malus atque improbis SACRES appellari solet.*“ (Fest, Lib XVII, 797-798). Макробий се удивява, че докато останалите свещени неща се ползват със защита, свещеният човек обичайно е убиван. Според него това се дължи на факта, че душата на този, който е посветен на боговете, е „*dis debita*“, т.е. тя им се дължи и трябва да бъде изпратена при тях „*ad caelum*“ при първа възможност (Macrob. Sat. III, 7, 3).

Можем да кажем, че *sacer* се използва в смисъл на табу (Fowler 1911: 58) – от една страна е това, което не бива да се докосва, защото е божествено и може да бъде омърсено от човешкия допир (т.е. *sacer* в смисъла на *sacra*, предметите свързани със свещенодействието), но от друга страна е и онова, което е толкова нечисто, че досегът с него може да омърси теб самия. В този смисъл *homo sacer* е *нечист човек, лош, нечестив* и затова е обречен на наказание. Оттук произтича и поетичната употреба на *sacer* в смисъл на *ужасен, позорен, гнусен, неблагоприят, прокълнат* – Плавт (III-II в. пр. Хр.)

казва „аз съм лош, аз съм ужасен, престъпник¹“ – “*Ego sum malus, ego sum sacer, scelestus*” (Plaut. *Vacch.* 4, 6, 14).

Натоварен с всички тези значения – както породен от божественото, така и предизвикан от необходимостта от наказание – *sacer* се използва и като епитет за болести. Най-напред виждаме т. нар. свещена болест – *morbus sacer*, еквивалент на старогръцкото *ἱερά νόσος*, днес позната под името епилепсия². Макар че тя е известна и описвана от хилядолетия, пристъпите са будели страх и винаги са разпалвали митове и суеверия, които още Хипократ се опитва да разсее. Според него хората наричат болестта свещена, защото знаят твърде малко за нея и не я разбират (Hipp., *Morb.Sacr.*, I.1), а името *ἱερά νόσος* са измислили онези лекари шарлатани, които искат да прехвърлят отговорността за евентуалния си неуспех на божественото, а ако болестта отшуми сама – да си припишат извънредни заслуги (Hipp., *Morb.Sacr.*, I.2).

По подобен модел се заражда и *ignis sacer*, медицинско понятие с литературен произход, с което през вековете са наричани редица заболявания със сходни кожни симптоми. Думата *ignis* (огън) е ключова за този термин, защото обхваща симптоматиката, обща за целия кръг заболявания – пламтяща червенина, мехури, подобни на тези при изгаряне (Cels., V, 28, 4), понякога висока локална температура, която създава впечатлението, че болното място буквално гори. Дори почерняването на даден участък поради некроза, най-често свързана с гангрена, прилича на овъгляване. Тези симптоми сякаш недвусмислено сочат към невидим огън, горящ отвътре навън – алегория за адските пламъци, наказанието и Божия гняв.

Зараждане на термина *ignis sacer* в поетични източници

Първите засвидетелствани употреби на фразата са за епидемиите, описани през I в. пр.Хр от Лукреций Кар (Lucr. *De rer nat.*, VI, 1138-1288) и Вергилий (Verg., *G.*, III, 440-566). Болестите, за които говорят двамата автори, обаче са различни. В *De rerum natura* Лукреций превежда или по-скоро творчески интерпретира описанието на т.нар. чума в Атина на Тукидид (Thuc., II, 47-53), но се фокусира върху смъртта и отчаянието и пропуска някои детайли в симптоматиката. Лукреций казва „...същевременно цялото

¹ Навсякъде, където има превод, за който изрично не е посочен друг автор, преводът е мой.

² Ἐπι + λαμβάνω в смисъл на обхващам, нападам, обземам в началото се е използвало само за самия припадък, който е възприеман като обладаване от божествена сила (Temkin 1994: I).

тяло беше зачервено от рани, подобно на изгаряния, както е при *свещения огън*, когато обхване тялото“ (Lukretsiy Kar 1971: 277) – “*et simul ulceribus quasi inustis omne rubere| corpus, ut est per membra sacer dum diditur ignis*” (Lucret. De rer. nat., VI, 1167-1168). Не можем да разберем за какво говори Лукреций, без да идентифицираме заболяването у Тукидид. Много убедителен анализ на въпроса какво заболяване е предизвикало т.нар. „чума в Атина“ през 430 г.пр.Хр. прави Шрусбъри, който след детайлен обзор на разпространените до момента хипотези класира мненията: на първо място с най-много привърженици е тифоидната треска³, след това едра шарка⁴ и на последно място – бубонна или белодробна чума⁵ (Shrewsbury 1950: 6). Според него обаче нито едно от тези заболявания не покрива достатъчно убедително симптоматиката в описанието на Тукидид, защото или в текста остават необяснени симптоми, или болестта има характерни признаци, които отсъстват от текста и които не биха били пропуснати от пунктуален автор като Тукидид, който е бил и очевидец. Базирайки се на по-късни и добре документирани епидемии на инфекциозни заболявания, които поразяват общности без никакъв имунитет, защото не са излагани до момента на даден вирус, Шрусбъри прави предположението, че става дума за морбили. Има поразително сходство между описанието на Тукидид и писмени свидетелства за епидемията от морбили на о-в Фиджи през 1875 година (Shrewsbury 1950: 17-24). Morbilli⁶ (дребна шарка) започва с грипоподобни симптоми и висока температура, след което се появява макуло-папулозен обрив. Заболяването е изключително заразно и е имало висока смъртност (Iliev, Mitov 1994: 30-35). Съвременното изследване на ДНК материал от разкопки в масови гробове в Керамейк от времето на епидемията в Атина открива следи от причинителя на тифоидната треска, но наличието или отсъствието на морбили не е възможно да бъде доказано по археологически път (Antoine 2008: 112). Тифоидната треска се разпространява със заразена питейна вода и протича с тежко стомашно разстройство. Ако допуснем, че е върлувала като вторична бактериална инфекция, това би обяснило защо някои от болните, които обезумели се хвърляли във водоизточници, после умирали от диария (Thuc., II, 49, 7). Тъй като Атина и Пирея нямат общ източник на питейна вода, тази болест самостоятелни трудно би предизвикала епидемия с такива мащаби (Shrewsbury 1950: 16). Комбинацията и с морбили обаче би обяснила

³ Причинител – бактерията *Salmonella enterica* serovar Typhi.

⁴ Причинител – *Orthopoxvirus variolae*.

⁵ Причинител – бактерията *Yersinia pestis*.

⁶ Причинител – *Morbillivirus morbilorum*.

необикновено високата смъртност и необичайната серия от симптоми. Така че можем да допуснем, че *ignis sacer* е използван и за морбили, и за тифоидна треска.

Скоро след това в „Георгиките“ Вергилий описва епидемия по добитъка (епизоотия), която впоследствие засяга и хората. Той е повлиян от епидемичната образност на Лукреций, въпреки че описва като очевиден друго заболяване, разпознато като антракс⁷ (Eitel 2003: 11). Вергилий точно показва механизма на прехвърляне на заразата върху човека – ако някой не се посвени да яде месо от болно животно или да се наметне с одраната му кожа, тогава по тялото се появяват *пламтящи приишки* “*ardentes papulae*” (Verg., G., III, 440-566), а след това свещен огън разяжда крайниците, влезли в контакт с болестта “*contactos artus sacer ignis edebat*” (Verg., G., III, 440-565). И в днешно време антраксът се разпространява чрез консумация на сурово или недобре опечено месо и при обработката на кожи. При кожната форма на болестта, проникналият през рана антраксен бацил образува твърди гнойни пустули, следват отоци и често некроза с характерен черен цвят (Илев, Mitov 1994: 439-444), откъдето на гръцки болестта е *ἀνθραξ* (въглен), а на латински у Плиний (Plin., HN., 26, 4) и Целз (Cels. V, 28, 1) се среща и като *carbunculus*, (въгленче), *pustula maligna*, *oedema malignum*, а на български се нарича още синя пъпка. Вергилий художествено преувеличава обхвата на заразата, добавяйки умиращи риби и птици, които не боледуват от антракс (Verg., G., III, 478-548).

Описанията на Лукреций и Вергилий са основни източници за епидемична образност в римската литература и независимо че те отразяват две реални и етиологично различни събития, авторите, които заимстват от тях, го правят в чисто литературен аспект. Епидемиите, изтъкани в стих век по-късно от Овидий (Ovid. Met., VII, 523-613) и Сенека (Sen. Oed. I, 197-201), са просто разкрасена компилация от най-ужасяващо звучащите симптоми и картини. Овидий описва пратен от боговете мор в Егина. Според някои⁸ той също има предвид антракс, но доколкото текстът на „Метаморфозите“ видимо е чисто литературен, изобщо не може да се говори за идентификация на заболяване. Ако се направи сравнителен анализ на епидемиите, описани от Тукидид и Лукреций Кар, и след това се насложат Вергилий и Овидий, се очертават много сходства и в четирите текста. Най-ясната обща нишка между всички автори е описанието на кожните прояви на заболяването, които у Лукреций и Вергилий са наречени *ignis sacer*. Възможно е това да са не само първите запазени писмени свидетелства за употребата на

⁷ Зооноза предизвикана от т.нар *bacillus anthracis*.

⁸ Eitel 2003: 11; Илев, Mitov 1994: 440.

тази фраза, но и да са първите спонтанни стъпки за създаването на термина, в които *ignis* е използван, за да опише горещината, усещането за парене и цвета на кожата, покрита с мехури, подобни на такива от изгаряне, а *sacer* е там, за да обясни необяснимото, да покаже божествената етиология на болестта, унищожителната ѝ сила, наказателната функция на огъня. Неслучайно у Овидий няма директна употреба на термина *ignis sacer*, виждаме фрази като *скрит пламък*, “*flammaeque latentis*” (Ovid. Met., VII, 554) – признак за треската, от която болните горят отвътре, а огънят се появява в съседен израз, където *загрубелият език бъбне от пламък*, “*igni| aspera lingua tumet*” (Ovid. Met., VII, 555-556). Овидий не се поколебава да замени *ignis sacer* със сходна като звучене фраза, защото това още не е установен медицински термин, а просто описание. Във всички епидемични описания се забелязват сходни и несвързани със самата болест елементи като изоставени храмове и олтари, непринесени жертви, неизвършени погребални обреди. Страданието поражда отчаяние и тласка хората да желаят смъртта си и никакви лечебни средства не дават резултат. Нишката за наказанието също може да се проследи във всички текстове. Още в началото Овидий определя божествения произход на злините – причина за страшната чума (*dira lues*) е гневът на Юнона (*ira Iunonis*). Докато злото изглежда смъртно, т.е. произхожда от света на смъртните, и докато причината за тази беда остава скрита (*causa cladis*), хората се борят с него чрез изкуството на медицината (*ars medendi*), но когато става ясно, че мощта на злината е твърде голяма, човекът се предава, защото явно нещата са в ръцете на божественото (Ovid. Met., VII, 523-527). Лукреций казва: „Тези които избягваха да посещават заболялите си близки, скоро биваха наказани поради прекалената си привързаност към живота и страха от смъртта с грозна и зловеща смърт и умираха изоставени, лишени от помощ, жертва на своето нехайство“ (Lukretsiy Kar 1971: 279; Lucr. De rer nat., VI, 1238-1241). Според Вергилий „Из дълбините стигийски излязла на свят, Тисифона| бледа вилнее, от мрака Боязън и Болести гони“ (Vergiliy 1980: 107; Verg., G., III, 551-552). Болестта е представена като инструмента на Тисифона – еринията, която наказва престъпниците. Виждаме дори опит да се оформи проклятие „дано да дадат боговете само добро на добрите, а този бяс на враговете“ (Vergiliy 1980: 106; Verg., G., III, 513).

Скоро след това, през I в.сл.Хр., в „Едип“ Сенека описва епидемията в Тива (Sen. Oed. I, 44-203), като прави зловеща компилация от Лукреций, Вергилий и Овидий⁹.

⁹ Диркс открива корените на този род описания на епидемии още у Омир и проследява напластяванията им чак до Силий Италик (I в.сл.Хр.). (Dirckx 2000: 459–464 passim)

Събира в едно всички възможни ужасни симптоми, мора по животните и картините на мъчително издъхващи хора от всякакъв пол и възраст. При него виждаме *свещен огън гризеше членовете*, „*sacer ignis|pascitur artus*“ (Sen. Oed. I, 193-194), което много напомня на Вергилиевото „*artus sacer ignis edebat*“ (Verg., G., III, 440-565). У Сенека епидемията е наречена *ново ужасяващо лице на смъртта, по-страшно от самата смърт*, „*O dira novi facies leti,|gravior leto*“ (Sen. Oed. I, 180-181). Тя кара хората да се проснат пред олтарите и да се молят боговете да им дарят смърт, защото те така или иначе само това лесно присъждат (Sen. Oed. I, 197-199).

Според някои (Fleming 1871: XXVI) употребата на *ignis sacer* у Лукреций е неясна и все още не е име на конкретна болест, а наподобява думи като гръцкото *λοιμός* или *λοιμική νόσος*, латинското *pestis, pestilentia, strages pecorum, lues, clades* etc., които първоначално означават всякакво силно заразно заболяване, а едва по-късно някои като *pestis* и *lues* започват да се свързват с конкретна болест. Но независимо как ще приемем текстовете на Лукреций и Вергилий, дали буквално или преносно, дали терминологично или по-скоро иносказателно, те поставят началото на термин, който съществува до Ренесанса.

Ранно развитие на термина в специализираната медицинска литература

През I в.сл.Хр. започват опитите за медицинско дефиниране на термина. Първото подробно и широко интерпретирано описание е на Целз, който разграничава два вида *ignis sacer* – първият тип е червенеещ се, с хронични пустули, дребни и еднакви по размер, с локална температура, обхваща страните или крайниците, особено дланите. Вторият тип е плитко, тъмно, но широко разязвяване, което заздравява в средата, докато се разпространява настрани. Кожата наоколо е подута, твърда и тъмночервена към черна на цвят (Cels., V, 28, 4). В Тойбнер *ignis sacer* е определен като *zona* т.е. *herpes zoster*¹⁰; *herpes circinatus*¹¹ и *psoriasis*¹². Фухс го смята за импетиго¹³ и *exzema chronicum* (Fuchs

¹⁰ Везикуларен болезнен обрив, причинен от *Varicella zoster virus (VZV)*, който се реактивира в по-късна възраст след прекарана варицела. Райер също разпознава първия тип *ignis sacer* по този начин (Rayer 1845: 108).

¹¹ Дерматофитоза, причинена от гъбичката *Trichophyton mentagrophytes* – засяга повърхностния слой на кожата, обикновено има формата на кръг.

¹² Хронична незаразна дерматоза с еритемо-папуло или сквамозни кожни изменения.

¹³ Кожна инфекция, която може да се причини от стафилококи, стрептококи, ентеробактерии и др.

1834: 2), а според Уилсън (Wilson 1863: 447) първият тип е *lupus erythematosus*¹⁴, а вторият на *syphilis*¹⁵. Сифилисът протича с години в три стадия. Вторият стадий е характерен с разнообразни обриви, някои наподобяващи еризипел, а други херпес и варицела. В Европа големите епидемии от сифилис са през XV в., но според археологически данни заболяването е познато още от времето на Хипократ (Иliev, Mitov 1994: 609-614). Дори да приемем обаче, че Целз говори за сифилис през I в. сл.Хр., при масовото му разпространение по-късно той е известен с други имена като *lues*, *lues venerea*, *morbus gallicus*, *morbus neapolitanus*, *syphilis*.

Колумела (I в. сл.Хр.) в съчинението си „За земеделието“ следва Вергилий и също има предвид антракс (Eitel 2003: 13-14), но се фокусира само върху разпространението върху животни, нарича го *нелечим свещен огън* „*insanabilis sacer ignis*“ (Col., VII, 5, 16).

Най-много на брой споменавания и рецепти срещу *ignis sacer* (повече от 30) има у Плиний Стари (I в. сл.Хр), който, без да дава подробно описание, казва, че има много видове свещен огън, сред които един се нарича *zoster*, т.е. херпес зостер (Plin., NH, XXVI, 74.121). Може да се предположи, че още тук *ignis sacer* се използва и вместо гръцкото *ἐρυσίπελας*¹⁶, доколкото никъде в текста на Плиний не се среща самият термин еризипел¹⁷. Касий Феликс (V в.) казва, че свещеният огън е еризипел (Cass. Fel., De med., 23), това потвърждава през VI-VII в. и Изидор, който допълва, че кожата изглежда като пламнала и затова в латинския термин присъства думата огън (Isid. Etym. IV. 8. 4).

Като цяло повечето автори след Целз дават кратки описания на болестта или се фокусират само върху лечението. Идентификацията на термина при тях е трудна и често по косвен път, по аналогия с пасажи от по-ранни автори или по метода на изключването. Например Скрибоний Ларг (I в. сл.Хр.) и Марцел Емпирик (V в.) го изброяват наред със *zona* (т.е. херпес), така че при тях вероятно не означава херпес, а само еризипел. Като херпес зостер и еризипел го споменават Гаргилий Марциал (III в.), Квинт Серен Самоник (II- IV в.), Апулей Платоник (IV-V в.), Плиний Валериан (IV – VI в.), медицинската книга на Лорш¹⁸ (VIII в.). Като еризипел се среща у Теодор Присциан (IV-V в.), Секст Плацит (IV-V в.), Марцел Емпирик (V в.), Целий Аврелиан (V в.), Бенедикт Крисп (VIII в.).

¹⁴ Незаразно автоимунно заболяване, което може да се прояви и с яркочервен обрив.

¹⁵ Причинител – бледата спирохета *Treponema pallidum*.

¹⁶ *Ερυσί* (вероятно от червен), *πελας* (кожа).

¹⁷ Еризипелът (червен вятър) е остра кожна инфекция причинена от бактерията *Streptococcus beta-hemolyticus serogroup A*. Има булозни, пустулозни, хеморагични и гангренозни форми, някои придружени с локална или обща висока температура (Иliev, Mitov 1994: 588-590).

¹⁸ Най-старото запазено произведение за манастирска медицина, оцеляло в ръкопис от абатството Лорш.

Разширяване на значението и разпадане на термина в националните езици

След X-XI в. *ignis sacer* у някои автори започва да се отъждествява с *Pruna* или *ignis Persicus* (*персийски огън*)¹⁹ – превод на арабското *Nar-Farsi*. Арабският термин също не е конкретен и значението му варира от пустул или подуване, подобно на изгаряне или жигосване, карбункул от събрана черна жлъчка до морбили и вариола²⁰ (Fuchs 2000: 4,5). Константин Африкански (XI в.) обединява понятията *ignis sacer* и *Nar-Farsi* и смята, че те се използват и за едра шарка, и за еризипел.

Но ако *ignis sacer* се използва за вариола едва след X-XI, то употребата за морбили вероятно продължава още от времето на Лукреций. За пръв път разграничаване на дребна шарка (*hasbah*) от едра шарка прави персийският химик и лекар ал-Рази (IX-X в.) (Black 1997: 507). До този момент няма отделна старогръцка или латинска дума за морбили, което значи, че вероятно не е разпознавано като отделно заболяване. Терминът *morbilli* е късен и се появява едва след Средновековието като умалително от *morbus* (болест) – по-малкото зло от едрата шарка. Късното разпознаване на заболяването личи от разпространението на протогерманския корен **mas-* “петно”, който се развива в съвременните термини за морбили: *masele* (долнонемски), *masel* (нидерландски), *masel* (средноанглийски), *measles* (английски), *mazar* (старонемски), *Masern* (немски). Възможно е английската дума да е повлияна и от старофренски, където се предполага, че *mesel* всъщност идва от латинското *misellus* – умалителното от *miser* (нещастен) (OED Measles), но във всеки случай нито една от тези думи не е производна на *morbilli*. Още един аргумент, че латинският термин е възникнал късно, е и това, че иберийската дума, която е най-логично да е с латински произход, е *sarampión* (испански), *sarampo* (португалски), *xarampió* (каталонски). Етимологията ѝ е неясна. Според някои тя е с латински произход и означава гнойна пъпка или папула. Според други *sarampio* се извежда от латинското *sinapio*, респективно от гръцкото *σίμητι* (синап), по аналогия с червенината, която остава по кожата след прилагането на лечебни синапени лапи (Etymología de sarampión). Разпространението на наименования от един и същи корен в

¹⁹ Кожата при тези болести се определяла като прасковена на цвят – *Pruna* и *ignis Persicus* се свързват с *Prunus persica* (праскова).

²⁰ Едрата шарка е силно заразна, има характерен обрив и е взела милиони жертви в периода преди масовото прилагане на ваксината (Iliev, Mitov 1994: 21-23).

съвременните германски езици и странният иберийски корен позволяват да се предположи, че болестта е била разпозната след разпадането на Римската империя, но преди миграцията на германските племена, т.е. около 450-650 г.сл.Хр. (Black 1997: 507). От друга страна, както видяхме от сведенията на Тукидид, най-вероятно дребната шарка е съществувала още от Класическата античност. Следователно можем да допуснем и това се потвърждава и от примера на Лукреций, че доколкото болестта не е била позната като отделна и се е асоциирала основно с обрива, латинските автори поне до VI-VII в. е възможно да обозначават с *ignis sacer* и случаи на морбили, когато говорят за обрив, придружен с висока температура.

През IX в. *ignis sacer* започва да означава и ерготизъм. Това е отравяне с алкалоиди, съдържащи се в гъбата мораво рогче (*Claviceps purpurea*), която паразитира върху житни растения и особено ръж. При определени климатични условия като влажно и хладно лято тя се размножава върху житните култури, на мястото на семето се появяват на вид тъмно лилави подобни на рога образувания, наречени склероции. Ако бъдат събрани заедно със зърното и влязат в състава на брашното, те отравят хляба. Тази гъба е причинила смъртта на стотици хиляди хора през Средновековието, тъй като основната прехрана по това време са житните култури и заразените запаси от брашно на цели области причиняват толкова масови отравяния, че дълго време са смятани за епидемии от заразна болест. Има три основни типа отравяне в зависимост от симптомите – спазмодичен, гангренозен и смесен, които изненадващо имат регионален характер. Спазмодичният ерготизъм, разпространен основно в северна Европа, се характеризира с мускулни спазми, некротични язви по кожата, диария, повръщане, парестезии, психози, главоболия, халюцинации – често свързани с пламъци и с чувството за изгаряне. Гангренозната форма е по-характерна за Южна Европа. Тя също започва с повръщане и общи признаци на отравяне, но често води до т.нар суха гангрена в резултат на съдосвиващия ефект на алкалоида, който спира оросяването на даден участък от тялото и плътта загива, без да има възпаление, рана или гной. При това гангрената се движи от вътрешността към периферията, от костта към кожата, а не обратното и наистина създава асоциацията, че огънят изгаря отвътре. Разликите в проявите вероятно се дължат на вариация в състава на алкалоидите заради почвата, климата и други променливи фактори (Heusinger 1856: 1-15 passim). Едва през XVII в. категорично е направена връзката между симптомите на ерготизма и израстъците по ръжта и са взети мерки за отстраняването им от зърното. След това болестта става рядка, въпреки че има и съвременни епидемии през XX в. – в Русия (11 000 жертви), в Йоркшир и последната описана във Франция. Според

разкази на очевидци около 200 души там са били обзети от епидемична лудост, имали халюцинации, тичали като обезумели по улиците или се гърчели в конвулсии и крещели – все описания, сходни със средновековните сведения за заболяването. Връзката с огъня е очевидна – много от засегнатите страдали от делюзии, че изгарят в пламъци. (BMJ 1951: 596)

Според Роузен *ignis sacer* за пръв път е използван в смисъл на ерготизъм през 857 г. в Ксантенската хроника (Rosen 2015: 49). Тя описва първата документирана епидемия, идентифицирана като отравяне с мораво рогче, по долината на река Рейн, в която основен симптом са набъбващи мехури (*vesicarum turgentium*), чиято гнилост така е разяла крайниците, че те са се разтворили и окапали преди смъртта – “*eos putredine consumpsit, ita ut membra dissoluta ante mortem deciderent.*” (Annal. Xantens in Pertz, Monum. II. p. 230 цит. В: Fuchs 1834: 66).

От IX до XIII в. много извори, особено хроники, описват с *ignis sacer* епидемии, съпроводени със загуба на крайници и гангрени (Fuchs 2000: 5). Но терминът не е сменил значението си на ерготизъм, а продължава да носи и употребите, акумулирани в медицинската литература през вековете. У автори като Мацер Флоридус (XI-XII в.) все още се използва за еризипел или херпес, защото поетичният му хербарий се опира основно на Плиний, Диоскорид, Хипократ, Гален, Гаргилий Мариал, Псевдо Апулей и Серен Самоник (Stadler 1909: 52-65 passim), без да отразява терминологичните тенденции в хрониките на съвременниците му.

Могат да бъдат изброени 37 епидемични вълни на ерготизъм от 857 г. до 1486 г., повечето преди XIV в. В Централна Европа в този период са построени над 370 болници или хосписи специално за целта (Inglis-Arkell 2015, paragr. 6). *Ignis sacer* вече носи устойчиво и това значение. Възникват синоними на латински, като *arsusa*, *clades seu pestis ignaria*, *ignis invisibilis seu infernalis*, *ignis insanabilis*, *ignis diris*, *morbum igneum*, *ignis Beatae Virginis*²¹, *ignis sancti Martialis*, *ignis Sancti Antonii*. (Fleming 1871: 234), както и еквиваленти на национални езици – на френски *feu sacré*, *le feu saint Antoine*, *mal des ardens* и немски *Antoniusfeuer*. В Италия обаче, където не е имало такива масови епидемии, терминът остава по-скоро свързан с арабските извори и *ignis persicus* и едва през XIV в. се отъждествява с ерготизма и с *ignis sancti Martialis* и *ignis Sancti Antonii* (Fuchs 2000: 5-6). Ордена на Св. Антоний се посвещава на лечението на това заболяване, като огънят и отрязаните заради гангрена крайници стават част от

²¹ Наименованията, свързани с имена на светци, се появяват около XII в. в хрониките.

иконографията на светеца. Рено в коментара си на изображението на свети Антоний изтъква, че според мнозина на този светец му е дадено специално божествено разрешение да отблъсква свещения адски огън, а според други той е посочен от Бог да потушава с огън разточителството (Raynaud 1659: 2,3). Зигиберт зрелищно описва болнавата 1089 г., в която, в западната част на Лотарингия, мнозина са погълнати от свещен огън с гниещи вътрешности (*interiora computrescentens*) и докато крайниците им се чернеят разядени, подобни на въглени (*instar carbonum*), или умират нещастно, или, след като са им отсечени изгнилите ръце и крака, са спасени за още по-злощастен живот – “...aut miserabiliter moriuntus, aut manibus ac pedibus putrefactis truncati, miserabiliori vitae reservantum.” (Sigibertus, in. chon. ad eum an. 1089, Цит. В: Raynaud 1659: 4). Това донякъде напомня на описанието на Сенека, в което лицето на новата гибел е поужасяващо от самата смърт, по-сурово наказани са не мъртвите, а живите, чието страдание, вече в християнски контекст, е форма на изкупление. Твърди се, че мумифицирни крайници дори се пазели в хосписите, за да може жертвите да си ги вземат в деня на Страшния съд като доказателство за преминалите изпитания. (Merceron 2013: paragr. 7).

Към края на смисловия си път терминът се връща под формата на проклятие в художествената литература, откъдето и тръгва. В началото на „Пантагруел“ Рабле заклева читателите – ако не повярвате в написаното, то нека да ви изгори огънят на Св. Антоний – „*Le feu saint Antoine vous arde*” (Rabelais 1920: 5). Към поразяващите злини изрежда още гръмотевици, епилепсия, дизентерия, сифилис и гнойни циреи и завършва с адския огън. Друг път казва „Дано свети Антониевият огън го целуне!” (Rable 1982: 264). Има фрази от типа „[ако направя дадено лошо нещо то] нека свети Антониевият огън ме изгори“ (Рабле 1982: 110). Рабле разказва също за лъженабожниците, които разпространяват суеверия като това, че „*свети Антоний възпалява краката, свети Евтроп поболява хората от воднянка, свети Жну — от подагра, а свети Гилда им взема ума*“ (Rable 1982: 161). Този и подобни пасажии свидетелстват, че в т.нар. битово християнство отделни болести са приписвани на различни светци по същия механизъм, по който в Античността понякога са приписвани на отделни божества.

Терминът *ignis sacer* възниква на основата на едно проклятие и в поетичното си начало изразява човешкото безсилие пред божествения гняв. Ако обобщим сложната му трансформация от I в. пр. Хр. до XV-XVI в., виждаме, че е използван, за да означаи не толкова конкретна болест, колкото набор от симптоми, наподобяващи изгаряне –

зачервявания като пустули, макули, везикуларен еритем или гангрени²², при които крайникът изглежда като овъглен, има локална повишена температура, парестезии или халюцинации, свързани с огън. Тези симптоми потенциално отговарят на много заболявания с различни причинители, някои с епидемични прояви, но като цяло все мъчителни и с висока смъртност, които често са обяснявани с божествена намеса. *Ignis sacer* няма еднозначен превод извън контекста. Той възниква в поетични автори, за да обозначи епидемии, разпознати като морбили, тифоидна треска или антракс. След това (от I до XI в.) вече в медицинската литература обозначава еризипел, херпес зостер или цирцинатус, екзема, импетиго, лупус или сифилис. С разпространението на арабските извори се отъждествява и с вариола, а от VIII в. насетне, особено в хрониките, започва да значи и ерготизъм. Сякаш в един момент значенията стават толкова много, че просто не могат да бъдат побрани в една фраза и тя се разпада на множество различни изрази, които преминават в националните езици. Терминът прави пълен кръг и, както се вижда у Рабле, се връща там, откъдето е започнал – към ролята си на проклятие.

Библиография

- Antoine 2008*: Antoine, D., The archaeology of "plague" – Medical history. Supplement 27, 2008, 101-14.
- Bennett 1930*: Bennett, H. Sacer Esto – In: Transactions and Proceedings of the American Philological Association, vol. 61, The Johns Hopkins University Press, 1930, 5-18.
- Black 1997*: Black, F. L. Measles – In: Evans, Alfred S., Richard A. Kaslow. Viral Infections of Humans: Epidemiology and Control, New York, 1997, 507-529.
- BMJ 1951*: St. Anthony's Fire, The British Medical Journal, vol. 2, No. 4731, Sep. 8 1951.
- Cass. Fel., De med. (Cassius Felix De medicina)*: Cassii Felicis De medicina: ex graecis logicae sectae auctoribus, ed. Valentino Rosae, Lipsiae, Teubneri, 1879.
- Cels. (Celsus, De Medicina)*: A. Cornelii Celsi De medicina libri octo, B. G. Teubner, 1859, A. Cornelii Celsi De Medicina, ed. Loeb, vol. III, 1935.
- Col., (Columella)*: Columella, L. Iunius Moderatus. De re rustica, Loeb Classical Library, 3 voll, 1960.
- Dirckx 2000*: Dirckx, J. H. Pestilence Narratives in Classical Literature: A Study in Creative Imitation. The American Journal of Dermatopathology, 22(5), 2000, 459–464.
- Eitel 2003*: Eitel J. Anthrax – kulturhistorische Spuren einer Zoonose – In: Sweiz. Arch. Tieheilik., Band 145, Heft 1, Jan. 2003, Bern, 7-16.

²² Гууд идентифицира *ignis sacer* не като отделна болест, а като симптом – erythema vesiculare или gangrenosum (Good 1822: 310-312).

- Etymología de sarampión*: [прегледан 10.02.2019]. <<http://etimologias.dechile.net/?sarampio.n>>
- Fest. (Festus)*: M. Verrii Flacci quae extant: et Sexti Pompeii Festi de verborum significatione libri XX, ed. A. Dacerii, vol. II, A.J. Valpy, 1826.
- Fleming 1871*: Fleming, G. Animal Plagues: Their History, Nature, and Prevention, vol. 1, London, 1871.
- Fowler 1911*: Fowler, W. W. The Original Meaning of the Word Sacer – The Journal of Roman Studies, Vol. 1 (1911), 57-63.
- Fuchs 1834*: Fuchs., C.H. Das heilige Feuer des Mittelalters In Wissenschaftliche Annalen der gesammten Heilkunde, ed. Enslin., vol 28, Berlin, 1834
- Good 1822*: Good, J. M. The Study of Medicine: In Four Volumes, vol. 2, London, 1822.
- Hipp., Morb. Sacr. (Hippocrates, De morbo sacro)*: Ἱπποκράτης. Περὶ ἱερῆς νόσου, rec. Fr. Dietz, Leipzig, 1827.
- Iliev, Mitov 1994*: Epidemiologiya na infektsioznite i neinfektsioznite bolesti, red. Boris Iliev, Gerko Mitov, Sofiya, 1994. [Илиев, Митов 1994: Епидемиология на инфекциозните и неинфекциозните болести, ред. Борис Илиев, Герко Митов, София, 1994].
- Inglis-Arkell 2015*: Inglis-Arkell, Esther. This Fungus Was A Medieval Mass Murderer, 2015, [прегледан 15.9.2018]. <<https://io9.gizmodo.com/this-fungus-was-a-medieval-mass-murderer-1711876237>>
- Isid., Etym. (Isidorus, Etymologiarum)*: Isidori Hispalensis Etymologiarvm sive originum libri XX, ed. Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1911.
- Liv. (Livius)*: T. Livii Palatini Historiarum ab urbe condita, ed. Arn. Drakenorch, vol II, pars 1, Studgard, 1821.
- Lucr., De rer. nat (Lucretius, De Rerum Natura)*: [прегледан 15.01.2019]. <http://www2.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante01/Lucretius/luc_rer0.html>
- Lukretsiy Kar 1971*: Tit Lukretsiy Kar. Za prirodata na neshtata, prev. M. Markov, Sofiya, 1971. [Лукреций Кар 1971: Тит Лукреций Кар. За природата на нещата, прев. М. Марков, София, 1971].
- Macr., Sat. (Macrobius, Saturnalia)*: Macrobii Ambrosii Theodosii Opera quae supersunt, ed. L. Jan, vol. II, GG. Bassii, 1848.
- Merceron 2013*: Merceron, Laurent. The Botanical Origins of a Medieval Madness. A brief history of LSD – Lapham’s Quarterly, January 28, 2013 [прегледан 17.02.2019]. <<https://www.laphamsquarterly.org/roundtable/botanical-origins-medieval-madness>>
- OED Measles*: Measles in Online Etymology Dictionary [прегледан 10.10.2018]. <<https://www.etymonline.com/word/measles>>
- Ov., Met. (Ovidius, Metamorphoses)*: [прегледан 15.11.2018]. <<http://www.thelatinlibrary.com/ovid.html>>

- Plaut., Bacch. (Plautus Bacchidae)*: M. Accii Plauti Comoediae, ed. J.F. Gronovii, vol. II, London, 1829.
- Plin., HN (Plinius, Historia naturalis)*: Pliny. Natural history, ed. H. Rackham, in 10 vols, vol. V, libri XVII-XIX, William Heinemann, London, 1961.
- Rabelais 1920*: Rabelais, F. Pantagruel, Paris, 1920.
- Rable 1982*: Rable, F. Gargantuya i Pantagryuel, prev. Dora Popova, Sofiya, 1982. [*Рабле 1982*: Рабле, Ф. Гаргантюа и Пантагрюел, прев. Дора Попова, София, 1982].
- Rayer 1845*: Rayer, P. A Theoretical and Practical Treatise on the Diseases of the Skin, Carey and Hart, Philadelphia, 1845.
- Raynaud 1659*: Raynaud, Théophile. In symbolicam S. Antonii Magni Imaginem, Ex typographiâ Bernardi Kerchovii, 1659.
- Rosen 2015*: Rosen, G. A History of Public Health, JHU Press, 2015.
- Sen., Oed. (Seneca, Oedipus)*: L. Annaeus Seneca. Tragoediae, ed. Rudolf Peiper, Gustav Richter, Leipzig, Teubner, 1921.
- Shrewsbury 1950*: Shrewsbury J. F. D., The Plague Of Athens – Bulletin of the History of Medicine, Vol. 24, No. 1 (Jan.-Feb., 1950), 1-25.
- Stadler 1909*: Stadler, Hermann. Die Quellen des Macer Floridus – In: Archiv fur die Geschichte der Naturwissenschaft und der Technik, Bd. 1, Leipzig, F.C.W. Vogel, 1909, 52-65.
- Temkin 1994*: Temkin, Owsei. The Falling Sickness: A History of Epilepsy from the Greeks to the Beginnings of Modern Neurology, 1994.
- Thuc. (Thucydides)*: Thucydides History of the peloponesian war, books I and II, vol. I, with engl. transl. by C. F. Smith, William Heinemann LTD, London 1980.
- Verg., G. (Vergilius, Georgica)*: Vergilius, P.M., Opera omnia, Notis variorum, not. Heynianis, Londini, 1819.
- Vergiliy 1980*: Vergiliy. Bukoliki, Georgiki, Eneida, prev. G. Batakliiev, NK, Sofiya, 1980. [*Вергилий 1980*: Вергилий. Буколики, Георгики, Енеида, прев. Г. Батаклиев, НК, София, 1980].
- Wilson 1863*: Wilson, E. On The Dermo-Pathology Of Celsus – The British Medical Journal, Vol. 2, No. 147 (Oct. 24, 1863), 446-449.
- XII tab. (Duodecim tabularum leges)*: The Twelve Tables, Remains of old Latin, ed. E. H. Warmington, vol. III, London, 1935.